

УДК 930.25(477)“1938/1960”

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ*

АРХІВНА СПРАВА УКРАЇНИ У 1938–1960 рр.

На основі архівних джерел та опублікованих документальних свідчень у статті розглядається період перебування архівних органів і установ України у структурі НКВС (МВС) СРСР. Основна увага зосереджена на особливостях та організаційних засадах їх функціонування, результатах діяльності і методах роботи. Визначено позитивні сторони та недоліки, що були притаманні архівній справі розглядуваного періоду.

Ключові слова: НКВС; МВС; архіви; архівна справа; фонди; архівні управління (відділи); органи (установи); Головне архівне управління; Архівне управління.

Однією з малодосліджених сторінок історії архівної справи України є перебування архівних установ і їхніх управлінських органів у структурі НКВС – МВС СРСР. Поруч з багатьма іншими їй складовими варто наголосити й на такій: архіви були, є і залишаться одним із важливих напрямів у діяльності світових спецслужб та охоронно-каральних органів. Не випадково, що у різні історичні періоди багато з них намагалися взяти їх під свою опіку. Не стали винятком і сучасні правоохоронні структури, зокрема вітчизняні. Йдеться не лише про відомчі архівні сховища, але й аналогічні установи загальнодержавного підпорядкування.

Поряд із започаткуванням та удосконаленням “сыску” з його характерними прийомами і методами роботи для пошуку й затримання політичних та кримінальних злочинців з часом з’явилися і відповідні державні формування, посадові особи, а згодом і спеціальні підрозділи. Чи не головною складовою їхньої діяльності стала утаємниченість, зокрема шляхом накопичення та надійного збереження у задалегідь виділених місцях письмових, речових, інших доказів та свідчень. Одне із перших специфічних сховищ з політичних справ (середина XVI ст.) в історії відоме при штабі опричників Івана Грозного в Олександрівській слобідці під Москвою, куди надходила інформація для “поминок за упокій загублених душ”. Тут же зберігався і облік репресованих осіб (т.зв. синодики), а також дані про “старших і рядових худородних дворян”, їх політичних противників із числа аристократичних князів і бояр, іноземних найманців тощо¹.

* *Чайковський Анатолій Степанович* – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

Еволюційний розвиток світових і вітчизняних центральних і галузевих державних органів та установ покликав до помітного накопичення різноманіття документів і матеріалів. Як результат, розширюються та набувають значущості й “присутственные места” (“державні будинки”), що згодом отримали назву архівів. Зростала і їхня важливість у вирішенні суспільно-політичних, економічних, військових та інших завдань. Особливою увагою і попитом документальні сховища користувалися в умовах війни і воєнних конфліктів, революційних подій, під час зміни політичних режимів тощо. Поряд із намаганнями супротивних сторін отримати документальну архівну інформацію загальнодержавного рівня (військових, економічних, фінансових, політичних та інших можливостей країни) спецслужбами й охоронно-каральними органами ставилася мета заволодіти даними розвідувально-контррозвідувального характеру, насамперед щодо різних кримінальних угруповань і злочинних груп, внутрішньої і закордонної агентури (військової, оперативної, стратегічної), виявити форми і методи її роботи, вплив на глобальну, регіональну і внутрішню ситуацію тощо*.

Паралельно в роботі архівів все більше посилювалася утаємниченість. В умовах СРСР останнє спостерігалось за участю Наркомату (Міністерства) внутрішніх справ (НКВС – МВС). Офіційний початок цьому було покладено у 1938 р. З одного боку, подібний підхід диктувався суспільно-політичною ситуацією, що мала місце у цей період у країні, з другого – відомчим досвідом архівної справи, насамперед у сфері збирання, обробки і забезпечення секретності щодо наявної інформації. Зокрема, в липні 1936 р. один із найбільш утаємничених структурних підрозділів НКВС – Головне управління державної безпеки (ГУДБ) – напрацювало “Інструкцію про порядок розробки архівних матеріалів ГУДБ і його місцевих органів”. Увівши в дію документ наказом НКВС, заступник союзного наркома Я.Агранов писав: “У розви-

* Зокрема, співробітник НКВС Б. О. Гітеренштейн у листі на адресу вищого партійного керівництва країни писав: “Прежде всего, мне, как вновь появившемуся, сразу бросилось в глаза отсутствие должного организационного плана освоения этого города (идется про захоплення військами Червоної Армії м. Выборга у ході радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. – *Авт.*) заключающегося:

1. Беспощадное и невежественное уничтожение архивных материалов, представляющих колоссальную ценность как для освоения города, так и для изучения много полезного для нашей промышленности, а также для нашей разведки. Ценнейшие... материалы выбрасываются на улицу и все улицы Выборга наполнены мусором архивов.

В то же время, это необходимо было сохранить, все до малейшего документа (как сделала Германия в бывшей Польше), и все это подвергнуть пересмотру и изучению” [*Ломагин Н.А.* Неизвестная блокада. Документы, приложения. – Кн. 2. – СПб., М., 2002. – С. 8].

ток наказу НКВС СРСР № 00174 від 3 травня 1936 року..., начальникам УНКВС республік, країв і областей до 15 серпня ц.р. надати мені... план розробки архівних матеріалів УДБ УНКВС і кошторис витрат на оснащення архівосховищ та розробку архівів”².

“Інструкція...” вимагала “архівні матеріали обліковувати, систематизувати й класифікувати по 12 фондах, перерахованих в §10 “Положення про архіви НКВС”. Окрім “Загальних вказівок” щодо підходів в архівній справі, документ передбачав появу низки специфічних напрямів зберігання і дослідження наявних документальних фондів, започаткував ряд нових структурних підрозділів, у тому числі “Особливого архіву”. В останньому мали зберігатися “найбільш важливі справи і інші матеріали..., що мають історичне чи політично актуальне значення”. Наголошувалося, що документи “Особливого архіву” мають бути ретельно опрацьовані і технічно оформлені”³. Перелік тем для обліку й оперативної розробки в умовах ГУДБ НКВС нараховував 24 види загальною кількістю понад 120 тематичних підрозділів. Основними з них були: діяльність контрреволюційних політичних партій і організацій, політичний терор, шпигунство, диверсії, сектантство, бандитизм, спекуляція, контрабанда, службово-посадові злочини* тощо⁴.

Тоді ж (27 липня 1936 р.) НКВС затвердив “Положення про порядок зберігання архівних матеріалів Головного управління державної безпеки”. Визначальними вбачалися три розділи: “Порядок зберігання архівних матеріалів”, “Порядок класифікації архівних матеріалів ГУДБ”, “Оснащення і засоби”. “Архіви, – зазначалося в останньому із них, – мають зберігатися в спеціальних приміщеннях з опаленням, вентиляцією, природним освітленням..., оснащеними шафами чи стелажми..., забезпечені вогнегасниками, пожежними кранами і рукавами, пилососами, пожежною та аварійною сигналізацією”⁵. Ці й інші подібні документи багато у чому послуговували першоосновою для напрацювання нормативно-правової бази діяльності загальнодержавних та інших архівних установ після їх включення до структури НКВС.

16 квітня 1938 р. постановою Ради Народних Комісарів СРСР передбачила: замість Центрального архівного управління (ЦАУ) при союзному Центральному Виконавчому Комітеті (ЦВК) започаткувати Головне архівне управління (ГАУ). Того ж року (вересень) воно структурно ввійшло до складу союзного НКВС**. Нетривалий час (менше року)

* У свою чергу, вони розподілялися за темами: шпигунство (за країнами) – японське, німецьке, польське та ін.; диверсії – у військовій промисловості, на залізничному (водному) транспорті, авіації тощо; бандитизм – політичний, кримінальний, національний; спекуляція – золотом, валютою, продуктами харчування, промисловими товарами тощо.

* Постанова РНК СРСР і входження ГАУ до складу НКВС були оприлюднені наказами по Наркомату внутрішніх справ відповідно 11 червня і

його очолював М.В.Мальцев, перед цим начальник ЦАУ, потім (1939–1947 рр.) Й. І. Нікітінський⁶. На відміну від попередника, закінчивши свого часу Історико-архівний інститут, він був кадровим співробітником НКВС. У званні генерал-майор, з трьома орденами і чотирма медалями, водночас не за власним бажанням службу Нікітський завершив у 1958 р. на другорядних посадах у системі МВС.

Наприкінці 1939 р. організаційно-штатна структура ГАУ (121 посада) складалася з керівництва, секретаріату, а також відділів: 1 – організаційно-методичного; 2 – таємних фондів; 3 – науково-видавничого; 4 – адміністративно-господарчого; 5 – фінансово-планового⁷. Структура ж архівних управлінь (відділів) НКВС (УНКВС) союзних республік, країв і областей логічного завершення набула лише незадовго до початку війни.

Пункти 2 і 3 затвердженого РНК “Положення про Головне архівне управління НКВС СРСР” передбачали: “Запропонувати народному комісару внутрішніх справ СРСР у 2-місячний термін внести для затвердження РНК Союзу РСР мережу державних архівів СРСР.

Зобов’язати РНК союзних і автономних республік, крайові обласні Ради депутатів трудящих у місячний термін забезпечити міські і районні архіви належними приміщеннями та охороною”⁸.

Наголошуючи, що структурно ГАУ входить до НКВС СРСР, документ покладав на нього обов’язки не лише обліку і зберігання, але й наукової та оперативної розробки державного архівного фонду. У роботі проголошувалося керуватися законодавством СРСР, наказами союзного НКВС і затвердженим Положенням. Завдання ГАУ визначались 11 параграфами, зокрема, із здійснення керівництва центральними державними архівами, Історично-архівним інститутом, архівними школами, науково-дослідними лабораторіями і реставраційними майстернями, а також роботою архівних управлінь (відділів) НКВС (УНКВС) союзних і автономних республік, крайових, обласних і районних державних архівів. Вимагалось налагодити облік і зберігання матеріалів державно-архівного фонду, проведення наукових досліджень щодо питань архівної справи, здійснити розробку та затвердити правила й інструкції з проблем роботи архівів державних установ, закладів та громадських організацій, організувати підготовку архівних кадрів, наукових видань та ін.⁹

29 вересня 1938 р. 28 січня 1940 р. РНК затвердила “Положення про Головне архівне управління НКВС СРСР”, яке Л. Берія увів в дію наказом від 2 березня того ж року [Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960: Справочник / Сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М., 1997. – С. 261; Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1991: Справочник / Авторы-сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М., 2003. – С. 606–607.

Зазначені вище структурні підрозділи ГАУ поповнювалися відділом кадрів та центральною експертно-перевірочною комісією¹⁰.

Тоді ж у складі НКВС союзних республік (країв), зокрема України, та УНКВС областей було започатковано архівні управління (відділи, відділення). Загальне керівництво ними мали здійснювати наркоми (начальники) відповідних наркоматів і обласних управлінь. Останні у свою чергу, як правило, покладали їх на одного із своїх заступників. Структурними одиницями щойно утворених підрозділів НКВС стали усі державні архівні установи республік, країв і областей*.

В умовах війни ГАУ втратило правовий статус Головного управління. З об'єднанням двох силових наркоматів**, відповідно до наказу НКВС (№ 00984 від 31.07.1941)¹¹, було утворено Управління державними архівами (УДА) НКВС СРСР***.

Упродовж 1944 – 1954 рр. центральний архівний управлінський орган у структурі НКВС – МВС**** ще тричі зазнавав організаційно-штатних змін. Так, у січні 1944 р. було поновлено його попередній статус – Головного управління, а у березні 1953 р. він отримав назву Центрального архівного управління (ЦАУ). Через рік повернулися до попередньої назви – ГАУ¹².

* На початок війни мережа архівних установ в УРСР складалася з 7 центральних архівів, 23 обласних держархівів і 21 їх філій та 2 військово-історичних архівів. Всього – 53 установи. У районах і містах діяли відповідно 746 і 65 архівів [Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К., 2002. – С. 444].

** 20.07.1941 р. указом ПВР СРСР НКДБ і НКВС були об'єднані в один наркомат – НКВС СРСР. Така ситуація спостерігалася до квітня 1943 р., коли повернулись до попереднього стану.

*** У 1942 р. у структурі УДА НКВС СРСР (170 штатних одиниць) знаходились: керівництво; секретаріат; організаційно-методичний відділ у складі 4-х відділень (з керівництва відділами державними архівами НКВС – УНКВС; з керівництва центральними державними архівами; з керівництва архівами народних комісаріатів, центральних установ і організацій СРСР; обліково-довідкове); відділів секретних фондів; з охорони і господарчого обслуговування; науково-дослідного; кадрів; фінансово-планового, а також центральна експертно-перевірочна комісія. Основним із них вбачався “відділ секретних фондів”. Структура архівних управлінь (відділів) союзних республік (країв, областей) неокупованих районів була подібною до відповідних кількісних штатних змін.

Архівні органи й установи УСРР упродовж 1920–1922 рр. перебували у віданні Народного комісаріату освіти, з 1923 р. – ВУЦВК. У березні 1940 р. Архівне управління при ВУЦВК було перетворено на Архівний відділ республіканського НКВС. У червні 1941 р. він отримав правовий статус Управління, а в жовтні того ж року – Управління державними архівами (УДА) НКВС УРСР. У повоєнний час повернулись до назви Архівне управління МВС, яке збереглося за ним до 1960 р.

**** У березні 1946 р. НКВС було реорганізовано в МВС.

У квітні 1947 р. ГАУ очолив вихованець прикордонних військ НКВС, випускник Військово-політичної академії РСЧА, генерал-майор В.Д.Стиров¹³. За сумісництвом він редагував і часопис “Радянський архів”. Активної участі у бойових діях у період Великої Вітчизняної війни не брав (службу проходив на Далекому Сході), однак це не завадило йому стати кавалером семи бойових орденів, серед них Червоного Прапора і Вітчизняної війни I ступеня. Як і попередник, службу в “органах” закінчив на непристижних посадах у 1960 р.

З червня 1953 р. і до грудня 1954 р. роботою ЦАУ (ГАУ) опікувався підполковник МВС Б.І.Мусатов. Далі, відповідно до наказу МВС СРСР (29 грудня 1954 р.), його очолив колишній завідувач сектору відділу ЦК КПРС із зв'язків з іноземними компартіями, капітан 1 рангу Н.В.Матковський¹⁴. На посаді перебував трохи більше року, і вже в квітні 1956 р. ГАУ отримав нового керівника. Ним став нещодавній начальник Архівного управління (АУ) МВС Російської Федерації підполковник Г. А. Белов¹⁵. Станом на 1959 р. штат ГАУ нараховував 135 посад. АУ РРФСР – 30, на порядок менше їх було в Архівному управлінні МВС України.

Указом Президії Верховної Ради СРСР (січень 1960 р.) союзне МВС було ліквідоване. Його функції передавались МВС республік. У наказі міністра внутрішніх справ Радянського Союзу М.П. Дудорова № 020 (23 січня) “Про заходи, пов'язані з ліквідацією Міністерства внутрішніх справ СРСР” (п. 9) зазначалося: “Начальнику Головного архівного управління МВС СРСР т. Белову Г.А. у 7-ми денний термін підготувати й подати на затвердження пропозиції щодо заходів, пов'язаних з виконанням постанови Ради міністрів СРСР від 13 січня 1960 року № 44 – 16 у частині перетворення Головного архівного управління МВС СРСР в Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР”¹⁶. Згідно з наказом архівні документи неоперативних управлінь і відділів, а також секретаріату ліквідованого МВС за 1944 – 1960 рр. передавались на зберігання до щойно утвореного ГАУ*. Постановою Ради Міністрів від 2 березня 1960 р. його начальником затверджувався Г.А.Белов. Тоді ж із складу МВС у підпорядкування ГАУ при РМ СРСР було передано 135 посад, штати центральних архівів СРСР кількістю 1080 одиниць, а також наявні службові приміщення й автотранспорт¹⁷.

Що ж до архівів України, то найбільш напруженим у їх роботі був воєнний період. Останнє пов'язувалось зі швидкою окупацією території республіки, евакуаційно-технічними можливостями, наявним безладом, а нерідко з безвідповідальністю та зрадою. Як результат, значна кількість архівних фондів із цінними історичними документами, зокре-

* Архіви оперативних управлінь ВНК – ОДПУ – НКВС – НКДБ – МДБ було передано до КГБ, частково вони залишились у відомчих архівах республіканських МВС.

ма з установ Львова, Києва, багатьох інших міст СРСР, піддавалася знищенню* або ж потрапила до рук ворога. Захопивши деякі архівні сховища НКВС і партійних органів, спецслужби противника нерідко звідти черпали важливу оперативну розвідувальну і контррозвідувальну інформацію, особливо у сфері боротьби з партизанським і підпільним рухом.

Не менш складною для архівної справи ситуація склалася і в умовах звільнення українських земель від окупантів. Варто наголосити, що за цих обставин перебування архівних органів і установ у структурі НКВС виявилось позитивним фактом**. Завдячуючи насамперед роботі

* Зокрема, в інформаційному бюлетені відділу 1с (розвідка і контррозвідка) 18-ї армії Вермахту “Про становище в Петербурзі (Ленінграді)” станом на 25 вересня 1941 р. повідомлялося: “... 2 сентября жгли архивы органов власти. Речь идет о текущих и более старых архивах”. В іншому документі від 6 жовтня зазначалося, що “архивы НКВД, милиции и политических органов сожжены еще в начале сентября. Книги квартиросъемщиков собраны и приготовлены к уничтожению в партийных ячейках” [Ломажин Н.А. Неизвестная блокада. Документы, приложения. – Кн. 2. – СПб. – М., 2002. – С. 113, 122].

В умовах війни в Україні тільки Центральний партійний архів з 200 тис. справ утратив до 90 % документів. До жовтня 1941 р. у глибокий тил (Златоуст, Актюбінск, Омськ тощо) вдалося евакуювати лише 6,5 тис. фондів (1,5 млн. справ) [Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. – К., 2002. – С. 446].

Серед них документальні матеріали УНР доби ЦР (47 фондів із загальною кількістю 1756 одиниць зберігання), Директорії – відповідно 110 (3455), Української Держави П.Скоропадського – 88 (10300). Документи переважно стосувалися діяльності їх міністерств внутрішніх справ. Робота з ними та іншими матеріалами не припинялася навіть в умовах евакуації. Зокрема, у довідці “Про організацію роботи Наркомату внутрішніх справ УРСР у зв’язку з тимчасовою окупацією території УРСР супротивником” (листопад 1941 р.) зазначалося, що в Актюбінську, окрім архівістів республіканського НКВС, із фондами працювали і співробітники 1-го спецвідділу (обліково-статистичного) союзного Наркомату, на яких було покладено завдання приведення у технічний порядок та обробка вивезених сюди усіх оперативно-чекістських документів УРСР [Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 23, арк. 1-2].

** Вже 23 квітня 1943 р. республіканський Наркомат внутрішніх справ затвердив “Інструкцію про організацію роботи органів Управління державними архівами НКВС УРСР в районах України, звільнених від німецько-фашистських окупантів”. У серпні з’явився наказ “Про збір документальних матеріалів Великої вітчизняної війни у регіонах, звільнених від німецько-фашистських загарбників, для збереження в держархівах”, а в грудні того ж року – наказ “Про реорганізацію державних архівів Української РСР”. Останній передбачав появу трьох центральних республіканських архівів у Києві, двох їх філій у Харкові та однієї – у Львові. Водночас ліквідації підлягали декілька центральних архівів у Харкові, Києві і Львові [Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. – К., 2002. – С. 460].

підрозділів силових структур (НКВС, НКДБ, СМЕРШу тощо), вдалося не лише віднайти, але багато у чому зберегти чимало цінних документальних свідчень. У донесеннях на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного начальників обласних УНКВС “Про роботу органів НКВС в щойно звільнених районах”, зокрема Сумської області (вересень 1943 р.), зазначалося: “Після отримання даних про звільнення м. Суми туди прибула група працівників і ... батальйон військ НКВС... На виконання Вашого наказу про завдання органів НКВС у звільнених містах проведена наступна робота...

2. Забезпечена охорона міста та підтримання порядку у ньому... На зовнішній його стороні встановлено 4 КПП... Під охорону взято підприємства і установи... Відступаючи під натиском Червоної Армії, противник у місті здійснив великі руйнування – спалені і підірвані усі заводи..., текстильна фабрика, лісопилка, елеватор, склади, культурно-освітні заклади, 120 житлових будинків, мости... Ці дані попередні і не повні.

Незважаючи на це, місто має можливість жити і працювати. Запущено водопровід першої черги, на частину установ подано електроенергію, відкрито три перукарні, працює ринок... Паспортний відділ розпочав роботу по перереєстрації населення... Відділ Держархіву здійснює збір цінних матеріалів, багато з яких стане у нагоді в оперативних цілях, наприклад: різні світлини, зобов'язання поліцейських з їх фотографіями тощо. Усі вони використовуються для розробки й практичної реалізації”¹⁸.

Начальник Ворошиловградського УНКВС, підполковник держбезпеки Садовнік, у свою чергу, повідомляв, що “збір архівних матеріалів відбувається вкрай незадовільно, ураховуючи, що окупаційна влада при відступі підірвала усі адміністративні будівлі, а документи спалила”. Зазначав, що в колишній будівлі поліції в опалювальній печі виявлено доноси різних осіб на радянських громадян. Після встановлення підписантів, залежно від змісту доносів, буде проведено їх арешт. В іншому приміщенні (м. Красний Луч. – *Авт.*) виявлено картотеку обліку венеричних хворих, з якого видно, що у місті зареєстровано 113 таких осіб, з них 73 чоловіків, 36 жінок і 4 дітей.

В архіві міської управи знайдено правила режиму утримання для арештованих за підписом начальника поліції безпеки і СД гауптштурмфюрера СС Бехерета¹⁹.

Зважаючи на особливості воєнного лихоліття, архівна справа у цей період зводилася в основному до пошуку, накопичення та зберігання документів і матеріалів. Про їх технічну обробку й наукове дослідження майже не йшлося. Виняток становили лише ті з них, що являли собою оперативний інтерес або ж мали важливе державне чи народногосподарське значення.

Подібний підхід спостерігався і в перші повоєнні роки. Водночас уже в травні 1946 р. у наказі міністра внутрішніх справ України Т.А.Строкача “Про проведену роботу архівними органами і установами МВС УРСР” зазначалось: “Архівні органи... в роки Великої Вітчизняної війни і післявоєнний період провели велику роботу по розшуку, збиранню і організації збереженості Державного архівного фонду, що має величезне значення для вивчення історії народів УРСР і СРСР. В державні архіви зібрано значну кількість архівних справ з історії Великої Вітчизняної війни, повністю реєвакуйовано усі документальні матеріали з східних областей СРСР, а також повернуті із-за кордону документи, які були вивезені німецькими загарбниками*.

Архівні органи у 1943–1945 рр. одноразово провели значну роботу з використання документів Державного архівного фонду в наукових, військових, економічних, дипломатичних, оперативно-чекістських і інших цілях. Унаслідок цього значно підвищився авторитет архівів як науково-дослідних установ.

Однак “поруч з досягненнями в роботі архівних органів є ще серйозні недоліки...”²⁰. Зводились вони до надто “повільної ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації в архівному господарстві”, неналежного забезпечення обласних державних архівів обладнаними приміщеннями, значної кількості неупорядкованих документальних матеріалів, відсутності планової науково-дослідної роботи, кваліфікованих кадрів та ін. Наголошувалося, що “районні державні архіви в значній мірі працюють незадовільно”²¹.

Документ передбачав широку палітру адміністративно-господарських і науково-дослідних заходів з поліпшення роботи архівних установ. Першочергове місце серед них посідали кроки із “повного упорядкування документальних матеріалів”, підготовки обласних архівних путівників, ремонту обладнання архівосховищ, розгортання планової науково-дослідної роботи. З метою обміну досвідом роботи державних архівів республіки від Архівного управління МВС вимагалось “розпочати видання “Інформаційного бюлетеня”, поліпшити роботу наукової ради Управління та організувати такі ж ради при директорах центральних архівів УРСР”²².

* Безперечно, Т. А. Строкачу належить важлива роль у збереженні архівного фонду України. Будучи ще начальником УШПР, він керував збором і накопиченням документальних свідчень з історії партизанської і підпільної боротьби, участі українського народу в битві з окупантами.

Що ж до повернення із-за кордону вивезених гітлерівцями архівів, то тут справа виглядала не так привабливо, як ідеться в наказі.

За наявними даними за участі спеціальних груп НКВС СРСР до кінця 1945 р. вдалося повернути лише 165 вагонів з документальними джерелами. Реальне ж число втрачених архівних фондів до цього часу так і не з’ясовано.

Пропонувалося також “закінчити розподіл архівних фондів поміж державними архівами відповідно до їх профілів та посилити роботу по науковій експертизі цінності документальних матеріалів”.

На завершення міністр вимагав від начальників обласних управлінь внутрішніх справ “особисто керувати роботою відділень державних архівів УМВС”, переглянути кадри керівних і наукових співробітників як підпорядкованих архівних органів, так і державних архівів областей і “замінити тих, які не відповідають своєму призначенню”²³.

Загалом робота архівних установ перебувала під достатньо пильним контролем республіканського НКВС–МВС*. Зокрема, у листопаді 1946 р. заступник міністра комісар міліції 3-го рангу Лобуренко підписав наказ “Про накладення покарання на співробітників Центрального державного історичного архіву МВС УРСР”. Йшлося про те, що військовополонений німець, який працював в архіві на господарських роботах, проник у підсобне приміщення, де зберігалися друковані матеріали, що підлягали знищенню, приховав 127 плакатів антирадянського змісту періоду тимчасової окупації України та приніс їх у табір.

Наголошувалося: подібне могло трапитись тому, що з боку директора архіву “кандидата історичних наук Стрельського В.І. і його заступника Бондаревського А.В. не було достатнього контролю за дотриманням правил знищення таємних документів..., а слюсар-кочегар член ВКП(б) Рябченко проявив недбалість при виконанні службових обов’язків”. Провина останнього полягала у залишенні “плакатів негативного змісту без нагляду”.

Винних притягнули до дисциплінарної відповідальності. Директори державних архівів зобов’язувалися “суворо дотримуватись порядку зберігання і використання секретних матеріалів, встановленого циркуляром МВС УРСР №163 від 22 жовтня 1946 року”²⁴.

Тоді ж Архівне управління МВС здійснило кроки, спрямовані на покращення діяльності архівних органів і установ республіки, серед

* Лише упродовж 1939–1948 рр. республіканський Наркомат (Міністерство) внутрішніх справ видав 28 нормативно-правових документів (накази, директиви, розпорядження) щодо різних аспектів роботи архівних установ, зокрема: “О приеме в ведение НКВД архивных управлений” (1939 р.); “О результате обследования работы архивных отделов и госархивов” (1940 р.); “Об использовании архивных документов в оперативно-чекистской работе” (1940 р.); “О реорганизации центральных госархивов” (1941 р.); “О переводе Центрального Государственного архива из г. Киева в г. Харьков” (1945 р.); “Об углублении работы архивных органов и создании условий для их работы” (1946 р.); “Об обеспечении охраны и сохранности документальных материалов в государственных архивах” (1947 р.); “О направлении в Архивное Управление МВД УССР документов, имеющих историческое значение” (1948 р.); “О выпуске аспирантов Центрального государственного исторического архива УССР” (1948 р.) та ін.

них розрахований на три роки план практичних заходів організаційного характеру, а також кадрового і технічного забезпечення їх роботи. Розпочало АУ і видання “Науково-інформаційного бюлетеня”. У восьми обласних центрах вдалося відремонтувати архівосховища, усі вони поповнилися новими документальними фондами. Більшість із них стали друкувати і власну наукову продукцію (пугівники, довідкові матеріали та ін.).

У покращенні архівної справи осторонь не залишався і союзний НКВС (МВС). 12 листопада 1945 р. наказом Л.Берії у дію було введено “Інструкцію про порядок користування документальними матеріалами державного архівного фонду СРСР в читальних залах державних архівів СРСР”. У липні 1947 р. для її розвитку з’явився наказ “Про роботу читальних залів республіканських, крайових, обласних державних архівів”. “У практиці роботи багатьох читальних залів, – зазначалося в ньому, – мають місце відхилення від вимог “Інструкції...”. Прохання їх відвідувачів на видачу документальних матеріалів задовольняються далеко не завжди. Нерідко дослідники отримують матеріали не в належному стані. Значним недоліком при обслуговуванні є недостатня технічна база для виготовлення машинописних копій і фотокопій з документальних матеріалів”²⁵.

У січні 1947 р. у наказі “Про покращення роботи з кадрами в органах МВС СРСР”, поруч із заходами з підготовки оперативних працівників, йшлося і про адміністративно-науковий склад, зокрема щодо навчання фахівців архівної справи. Станом на 1948 р. лише в Україні їх потреба визначалась у 231 особу.

До питання роботи архівних установ України союзне МВС упродовж 1947 – 1948 рр. поверталось декілька разів. Зокрема, в нормативному документі “Про заходи щодо покращення діяльності архівних органів і роботи державних архівів Української РСР” (17 червня 1948 р.) зазначалося: “Произведенной в марте 1948 года МВД СССР проверкой установлено, что со времени издания приказа МВД СССР № 0511 от 27 августа 1947 года “О результатах проверки состояния и работы архивных органов Украинской ССР” под руководством МВД СССР Архивное управление, архивные отделы УМВД и государственные архивы Украинской ССР осуществили ряд положительных организационных и научно-методических мероприятий..., добились улучшения в научно-исследовательской работе, в обеспечении сохранности, приведении в порядок документальных материалов и использовании их в интересах Советского государства.

...Улучшилась организационно-методическая помощь государственным архивам и усилилось живое руководство со стороны Архивного управления МВД УССР...

Вместе с тем проверкой установлено, что в работе государственных архивов, архивных отделов УМВД и Архивного управления МВД УССР имеются существенные недостатки...²⁶.

Увага акцентувалася на незадовільному зберіганні документальних фондів в архівах Київської і Одеської областей, неналежній технічній обробці наявних документальних матеріалів, експертизі їх наукової і практичної цінності, відсутності планів науково-дослідних робіт, порушенні вимог “Інструкції про порядок користування документальними матеріалами державного архівного фонду СРСР...” 1945 р. та ін.

“Одобрив приказ Министра внутренних дел Украинской ССР генерал-лейтенанта тов. Строкача от 30 марта 1948 г. № 050 “О состоянии работы и ближайших задачах архивных органов МВД Украинской ССР”, – наголошувалося в документі, – и в целях дальнейшего улучшения работы архивных органов Украинской ССР, приказываю...”²⁷.

Наказна частина передбачала 11 пунктів з усунення виявлених недоліків, зосередивши “главное внимание... на решительное улучшение организации и качества работы по приведению документальных материалов в порядок более быстрыми темпами, как важнейшей задачи государственных архивов”. Останній пункт вимагав вивчити стан та діяльність секретних фондів державних архівів республіки й ужити невідкладних заходів з подальшого покращення роботи щодо дослідження їх документальних матеріалів²⁸.

У середині ХХ ст. МВС СРСР поступово почало втрачати колишні владні позиції. Його функції і завдання спочатку обмежилися охороною кордонів та громадського порядку, боротьбою зі злочинністю, утриманням та працевикористанням контингенту з числа військовополонених та засуджених, а згодом зійшли нанівець. Розширення у роки війни “імперії” НКВС, на думку Сталіна, призвело до того, що нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія став надто помітною фігурою не лише в оточені “хазяїна”, а й у державі. Потрібна була протипага й її Сталін знайшов в особі Віктора Абакумова – союзного міністра державної безпеки. До того ж Берію на вищому посту в МВС змінив Сергій Круглов. Упродовж 1947–1949 рр. до МДБ відійшли практично всі оперативні підрозділи, військові формування, міліція та навчальні заклади МВС СРСР*. Станом на 1950 р. у його підпорядкуванні, а відповідно міністерств внутрішніх справ республік, залишилися лише другорядні структурні підрозділи – відомчі будівельні організації, тюрми загального утримання і табори засуджених та військовополонених, протипожежні установи, невеликі військові частини, а також архіви. Підводячи підсумки роботи підрозділів внутрішніх справ України за

* До попередніх функцій і завдань, окрім питань державної безпеки, на нетривалий час МВС СРСР змогло повернутися лише у березні 1953 р. за участю того ж Л.Берії, життєвий шлях якого обірвався у грудні того ж року.

рік та ставлячи завдання на наступний, на нараді начальників обласних управлінь та їх заступників з кадрів (лютий 1951 р.), Т. А. Строкач констатував: “На органи МВС... покладені такі відповідальні завдання:

- організація та підготовка населення та промислових об’єктів до протиповітряної оборони;
- ізоляція злочинних елементів та їх перевиховання;
- охорона державного, колгоспно-кооперативного й особистого майна громадян від вогню;
- охорона і наукова розробка документальних матеріалів державних архівних фондів;
- будівництво та ремонт стратегічних і народно-господарського значення шосейних доріг, будівництво державних промислових об’єктів та споруд²⁹.

Доповідаючи “Про роботу архівних органів МВС”, він наголосив, що АУ та архівні органи й установи УМВС областей провели значну роботу з метою виявлення, унормування й збереження документальних матеріалів. За його словами, лише упродовж 1950 р. було віднайдено 227 важливих для народного господарства документів, які послуговували підгрунтям у будівництві Каховської гідроелектростанції, Південно-українського каналу, проектуванню Київського метрополітену, виявленні місцезнаходжень в Україні граніту, дорогоцінних металів та ін.

Нагадавши присутнім про наказ № 0707 1950 р.* союзного МВС, який передбачав завершити упродовж двох років облік, надійне збереження й науково-практичне використання архівних фондів, Т.Строкач підкреслив: річні підсумки роботи архівів свідчать, що “керівники управлінь МВС багатьох областей не поспішають з виконанням наказу, а керівництво Архівним управлінням (тов. Пількевич), розробивши хороші заходи по його перетворенню в життя, контроль здійснює незадовільно”. Критиці піддалися архівні органи УМВС Львівської, Чернівецької, Закарпатської, Київської, Рівненської і Дрогобицької областей. Ставилася вимога повного виконання зазначеного наказу у визначені ним терміни³⁰.

За даними ж начальника Архівного управління Пількевича, загальний документальний фонд у республіканських архівах нараховував близько 23 млн. одиниць зберігання. Спираючись на них, лише за рік архівні установи зекономили 16 млн. карбованців державного бюджету, зокрема в ході відбудови народного господарства**. Серед недоліків

* “Про заходи щодо завершення науково-технічної оборони і покращення умов зберігання документальних матеріалів в державних архівах”.

** У доповіді начальник АУ зазначив: “Вчера выступал т.Наумов (М. І. Наумов – начальник УМВС Чернівецької області. – Авт.) и я удивился шуму, который был в зале, когда он говорил об архивах. Когда выступающий говорит о пожарном инспекторе – тихо, а если речь заходит о государствен-

йшлося і про майже 10 млн. справ (на 6 мовах світу), які вимагали технічної і наукової обробки, відсутність обладнаних належним чином архівосховищ, нестачу кваліфікованих архівних кадрів тощо³¹.

Заявлено й багато інших недоліків, що були притаманні роботі архівних органів і установ України, упродовж часу, що їм лишилося перебувати в структурі МВС СРСР, вирішено було лише частково. Основною причиною був фінансово-економічний стан країни. Негативний вплив на ситуацію мали і внутрішні проблеми силової структури.

Очоливши вищий партійний орган країни, М. Хрущов із присутнім йому радикалізмом заявив: МВС перетворилося на господарсько-будівельну контору. Водночас воно не справляється з основними завданнями, насамперед щодо підтримання громадського порядку та перевиховання засуджених³².

У січні 1956 р. міністром внутрішніх справ став М. П. Дудоров. На одній із нарад він визнав: “Маю сказати, що органи МВС, особливо міліція і ГУТАБ... працюють настільки погано, що їх незадовільна діяльність... створила про МВС серед народу не дуже добру славу.

Я назву два основних недоліки. Перший – органи міліції не проводять справжньої боротьби зі злочинністю в країні... Другий – це те, що в органах міліції дуже багато злочинів здійснюють безпосередньо їх працівники. Це велика біда...

46 % особового складу міліції має нижчу освіту, це майже половина, 42 % інших незакінчену середню. Останнє засвідчує: близько половини співробітників майже безграмотні. То як, дорогі товариші, з таким складом міліції можна вирішувати покладені на нас завдання?... Потрібно підняти міліцію із бруду, підняти і поставити на ноги... Маємо підвищити працівникам міліції заробітну платню, особливо на селі”³³.

Поліпшити кардинально ситуацію в системі МВС з різних причин М.Дудорову не вдалося. Повоєнна розруха, соціальна незахищеність, мізерні зарплати не спонукали до належного вирішення питань, що стояли перед органами внутрішніх справ, зокрема і в архівній справі.

Далася взнаки й ейфорія, що запанувала у партійних і державних колах, щодо проблем боротьби зі злочинністю. Переважила думка: соціально-болюче питання можна вирішити виключно за рахунок діяльності добровільних народних дружин. 13 січня 1960 р. за підписом М. Хрущова вийшла постанова союзного вищого виконавчого органу: “Рада Міністрів ухвалила: визнати за доцільне ліквідувати Міністерство внутрішніх справ СРСР, передавши його функції міністерствам

ном архиве, невероятный шум. Стильно говорил тов. Наумов или нет оценку давать не буду, но должен заметить, что шлось о выполнении приказа № 0707 МВД СССР и это должно занимать каждого начальника УМВД и его заместителя. Подобное пренебрежение к данному вопросу оставляет неприятное ощущение” [Державний архів МВС України, ф. 3, оп.1, спр.140, арк. 211].

внутрішніх справ союзних республік. Унести до Президії Верховної Ради СРСР проект указу з даного питання”. Останній не забарився. Відповідний документ з’явився того ж дня³⁴. Головне архівне управління вступило в черговий реорганізаційний етап.

Понад двадцятирічне перебування архівів і їх управлінських органів, зокрема України, в структурі НКВС – МВС СРСР справило, безперечно, подвійний вплив на розвиток архівної справи. З одного боку, це спонукало до більш динамічного і послідовного становлення архівів як центрів збереження історичної, наукової і технічної спадщини, удосконалення пошуку, обліку, технічного опрацювання й наукової обробки наявних і нових архівних фондів. Особлива роль силових структур у справі збереження й поповнення архівів цінними документами і матеріалами проявилась в умовах воєнного лихоліття і повоєнний час. Завдячуючи саме їм, від втрат вдалось уберегти, а також повернути значну кількість документальних джерел з різних історичних періодів життя країни. Певний позитивний вплив на діяльність архівів мав і факт підготовки саме за участю НКВС – МВС кваліфікованих архівних кадрів.

З іншого – знаходження архівів у підпорядкуванні охоронно-каральних структур спонукало до появи небаченого раніше бюрократизму в їх роботі, посилення нечуваної утаємниченості, ускладнень щодо можливостей доступу до документів і матеріалів, які лише умовно можна було назвати секретними.

Засекречувались навіть нормативні акти, що визначали стан та подальший розвиток роботи архівних органів і установ. Про це свідчить той факт, що переважна їх кількість виходила з грифом “таємно”, “цілком таємно”, а в кращому випадку – “для службового користування”. Відомчими інструкціями, наказами і циркулярами регламентувався кожен крок діяльності архівів і їх безпосереднього керівництва, чим обмежувалась ініціатива і творчий підхід до розбудови архівної справи. Тоді ж було започатковано і появу різновиду таємних та надтаємних фондів, навіть в архівах нижчого рівня.

Негативний вплив на розвиток архівних органів і установ, особливо у повоєнний період, справила розруха часів війни, низький фаховий рівень та нестача архівістів, недостатня оплата їх праці тощо. З часом все частіше стали проявлятися і тенденції зверхнього ставлення до них безпосередньо в середовищі власне системи МВС. Багато в чому останнє також спонукало до передачі усієї архівної справи до загальнодержавного підпорядкування.

Загалом період перебування вітчизняних архівів у складі силових структур є повчальним досвідом, що, безперечно, заслуговує на неупереджене дослідження з метою недопущення можливих помилок у майбутньому.

Список скорочень

АУ	–	Архівне управління
ВКП (б)	–	Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВНК	–	Всеросійська надзвичайна комісія
ВУЦВК	–	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГАУ	–	Головне архівне управління
ГУДБ	–	Головне управління державної безпеки
ГУТАБ	–	Головне управління таборів
КПП	–	контрольно-перевірочний пункт
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ
МДБ	–	Міністерство державної безпеки
НКВС	–	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	–	Народний комісаріат державної безпеки
ОДПУ	–	Об'єднане державне політичне управління
ПВР	–	Президія Верховної Ради
РМ	–	Рада Міністрів
РНК	–	Рада Народних Комісарів
РРФСР	–	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСЧА	–	Робітничо-селянська Червона Армія
СМЕРШ	–	“Смерть шпигунам” – контррозвідальний орган РСЧА у 1943–1946 рр.
УДА	–	Управління державними архівами
УДБ	–	Управління державної безпеки
УНКВС	–	Управління наркомату внутрішніх справ
УНР	–	Українська Народна Республіка
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	–	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УШПР	–	Український штаб партизанського руху
ЦАУ	–	Центральне архівне управління
ЦВК	–	Центральний виконавчий комітет
ЦК КПРС	–	Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦР	–	Центральна Рада

¹ Чайковський А. С. Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – К.: Парламентське вид-во, 2013. – С. 28–29.

² Державний архів МВС України, ф. 1, оп.7, спр.616, арк. 58.

³ Там само, арк. 62–63.

⁴ Там само, арк. 64–66.

⁵ Там само, арк. 71–74.

⁶ Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934 – 1941: Справочник / Общество “Мемориал”, РГСПИ, ГАРФ. – М.: Звенья, 1999. – С. 55, 288, 316.

⁷ Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960: Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: Издание МФВ, 1997. – С. 254, 260.

⁸ Там само, с. 261.

⁹ Там само, с. 261–262.

¹⁰ Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1991: Справочник / Авторы-сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 607–608.

¹¹ Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960. – С. 29, 287; Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. – С. 75.

¹² Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960. – С. 131–132.

¹³ *Петров Н.В., Скоркин К. В.* Кто руководил НКВД. 1934 – 1941. – С. 823–824.

¹⁴ *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности. 1941–1945: Справочник / Междунар. о-во “Мемориал”, РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. – М.: “Звенья”, 2010. – С. 823–824.

¹⁵ Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960. – С. 88.

¹⁶ Там само, с. 327, 329.

¹⁷ Там само, с. 101.

¹⁸ Державний архів МВС України, ф. 3, оп.1, спр.12, арк. 19–20.

¹⁹ Там само, арк. 25, 27.

²⁰ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 91 / Наказ МВС УРСР № 054 від 14.05.1946 р., арк. 1–2.

²¹ Там само, арк. 2–3.

²² Там само, арк. 3.

²³ Там само.

²⁴ Там само, спр. 92 / Наказ МВС УРСР № 0120 від 19 листопада 1946 р., арк. 1–2.

²⁵ Там само, ф. 45, оп. 1, спр. 172 / Наказ МВС СРСР № 0406 від 11 липня 1947 р., арк. 1–2.

²⁶ Там само, спр. 195 / Наказ МВС СРСР № 0366 від 17 червня 1948 р., арк. 1–2.

²⁷ Там само, арк. 3.

²⁸ Там само, арк. 3–4.

²⁹ *Чайковський А. С.* Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – С. 548–549.

³⁰ Державний архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 140, арк. 59–60.

³¹ Там само, арк. 210.

³² *Чайковський А. С.* Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – С. 578.

³³ *Некрасов В.Ф.* Тринадцать “железных” наркомов. – М.: Версты, Государственная фирма Полиграфресурсы, 1995. – С. 301.

³⁴ Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ. 1917–1960. – С. 326–327; Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917 – 1991. – С. 698.

На основе архивных источников и опубликованных документальных свидетельств в статье рассматривается период пребывания архивных органов и учреждений Украины в структуре НКВД (МВД) СССР. Особое внимание со-

средоточено на особенностях и организационных принципах их функционирования, результатах деятельности и методах работы. Определены позитивные стороны и недостатки, присущие архивному делу рассматриваемого периода.

Ключевые слова: НКВД; МВД; архивы; архивное дело; фонды; архивные управления (отделы); органы (учреждения); Главное архивное управление; Архивное управление.

On the base of the archival sources and published documental evidences the article considers the period of stay of archival institutions of Ukraine in the structure of NKVD (Ministry of Internal Affairs) of USSR. The main focus is on the features and organizational principles of their operation, performance and working methods. The author determines the positive sides and shortcomings that were inherent to the archival affairs during the proposed period.

Key words: NKVD; the Ministry of Internal Affairs; the archives; the archival affairs; the fonds; the Archival Management (departments); the bodies (agencies); the Main Archival Administration; the Archival management.